

Alicja Z. Nowak
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
alicja.z.nowak@uj.edu.pl

Data przesłania tekstu do redakcji: 19.05.2017
Data przyjęcia tekstu do druku: 07.09.2017

Materiały opcjonalne drukowanego służebnika (w świetle wybranych przykładów z metropolii kijowskiej, XVI–XVII w.)*

ABSTRACT: Nowak Z. Alicja, *Materiały opcjonalne drukowanego służebnika (w świetle wybranych przykładów z metropolii kijowskiej, XVI–XVII w.)* (Optional Materials of the Printed Liturgiarion [in the Light of Selected Examples from the Kyiv Metropolitanate in the 16th and 17th Century]). "Poznańskie Studia Slawistyczne" 14. Poznań 2018. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, pp. 169–185. ISSN 2084-3011.

In 16th–17th-century's liturgical books one can find numerous additions regarded as redundant and optional. These paratextual elements are: verbal (e.g., prefaces, dedicational verses or letters, afterwords, introductions), iconic (schemas, illustrations) and both combined. Unnecessary materials in printed liturgiarions apart from the above-mentioned are: teachings of Jan Chrysostom, Basil the Great and Gregory Dialogos – the authors of Divine Liturgy and the short eulogistic compositions about Church Fathers, sometimes accompanied by their images. These additional elements are great evidence of development of liturgical practice, documents certifying intellectual level of Ruthenian clergy and renovating ambitions of hierarchy. For this reason, they should be widely considered as worthy sources in the study about religion reform in the Metropolitanate of Kiev and of a church culture in old Polish-Lithuanian Commonwealth.

KEYWORDS: liturgiarion; teaching; canon; Church Father; paratext

Sztuka drukarska dotarła do metropolii kijowskiej¹ w XVI wieku. Pierwszy służebnik² wydano w Wilnie w typografii Mamoniczów w 1583

---

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego: *Kapłan w ruskich naukach dla duchowieństwa w metropolii kijowskiej (Rzeczpospolita XVI–XVII w.)*, grant NCN, konkurs OPUS 8, nr umowy: UMO-2014/15/B/HS1/01876.

¹ Metropolia kijowska podlegała patriarsze w Konstantynopolu. Po unii z Rzymem (1596) większość przedstawicieli episkopatu prawosławnego weszła w skład hierarchii Kościoła unickiego. Prawosławni oficjalnie odnowili swoje struktury kościelne w 1633 roku.

² Grecki euchologion odpowiadał u Słowian kilku księgom: służebnikowi – księga podstawowa w posłudze kapłańskiej (liturgiarion), zawierająca formularze liturgii przypisywane Janowi Złotoustemu, Bazylemu Wielkiemu i Grzegorzowi Wielkiemu; trebnikowi

roku. Kolejne edycje księgi, przygotowywane przez najlepszych mistrzów drukarskich, miały coraz doskonalszą formę: korygowano je, uzupełniano treść, starannie redagowano. Dbałość o dzieło była jednym z przejawów liturgiczno-obrzędowej reformy zapoczątkowanej w kijowskiej Cerkwi w ostatnich dziesięcioleciach XVI stulecia (Галадза, 1997, 1). Księgi doskonale odzwierciedlają ten proces. Wzrastające zainteresowanie liturgią i dbałość o uporządkowanie praktyk sakramentalnych znalazły swój wyraz w zmianach, które zaszły w zasadniczej części księgi liturgicznej, np. w rubrykach służebników (Гуцуляк, 2004). Znakiem religijnej odnowy jest również pojawienie się w ich składzie wielu dodatkowych materiałów, występujących opcjonalnie. Były to elementy nieobowiązkowe, bez nich bowiem księga nie traciła spójności gatunkowo-kompozycyjnej czy wewnętrznej logiki. Jednak w czasach duchowego odrodzenia rozmaite dodatki do tekstu zasadniczego o przeznaczeniu formacyjnym i pogłębiającym wiedzę duchowieństwa uważano nie tylko za pożądane, ale wręcz konieczne (Naumow, 2002a, 93–107; 2002b, 141–157).

Materiały opcjonalne w służebnikach można podzielić na pouczenia moralne, różnego typu komentarze (objaśnienia) religijne, wykresy, rysunki oraz uzupełnienia łączące obie te formy. Te pierwsze to głównie rama okalająca dzieło – przedmowy w formie adresów do czytelnika, listów i wierszy dedykacyjnych oraz posłowie, poza tym wstępy do poszczególnych części księgi. Ważną funkcję pełnią także takie paratekstowe udogodnienia jak indeksy, komentarze na marginesach (zwłaszcza ze zbiorów kaznodziejskich i hagiograficznych) dopełniające wiedzę użytkownika, zarządzenia (оуказ), obwieszczenia (оувѣщаніє). Do tej grupy należą również pomoce ilustracyjne, niekiedy z komentarzem (np. schemat rozmieszczenia na dyskuście części prosfory, darów na tetrapodzie, a w rękopiśmiennej tradycji wzór zapisu na antimensjonie, Nowak, 2015, 147–174).

W XVII wieku materiały opcjonalne są już stałym elementem ruskich służebników drukowanych na terenie Rzeczypospolitej. Część z nich wywodziła się z tradycji patrystycznej lub do niej nawiązywała ze względu na autorytet Ojców Kościoła, jakim cieszyli się wśród prawosławnych.

---

opisującym sposób udzielania sakramentów, oraz pontyfikalowi ze służbami i święczeniami biskupimi. Podział ksiąg rozpoczął się w XII–XIII wieku, ale w wielu szesnastowiecznych rękopiśmiennych służebnikach nadal obecny był materiał charakterystyczny dla trebnika czy czupownika (Гуцуляк, 2004, 97; Афанасьєва, 2015, 10–11).

W drukach zamieszczano też grafiki przedstawiające sylwetki Ojców, w większości służebników z XVII stulecia znajdujemy wyobrażenia autorów liturgii: Jana Chryzostoma, Bazylego Wielkiego, nieco rzadziej papieża Grzegorza Wielkiego (Dwojesłowa, Dialoga), którego wizerunek niekiedy był mechanicznie usuwany, być może na skutek błędnej identyfikacji z późniejszymi papieżami. Pełnopostaciowe figury umieszczano najczęściej na karcie poprzedzającej tekst przypisywany ich autorstwu. Niewykluczone, że ilustracje oprócz funkcji zdobniczej miały utrzymywać w pamięci duchownych imiona autorów używanych materiałów oraz ukazywały prawidłową postawę celebransa i zestaw kapłańskich szat, a trzeba pamiętać, że w ówczesnych naukach dla kleru i w polemice konfesyjnej często poruszano temat należytego wyglądu osoby duchownej.

Nowością w księdze drukowanej w stosunku do rękopiśmiennej było dodawanie do ilustracji krótkich nauk na temat ideału posługi kapłańskiej. Pierwszy służebnik z takim komentarzem wydała Ławra Kijowsko-Pieczerska w 1629 roku. Pod postacią Bazylego Wielkiego zapisano tekst 12. kanonu jego autorstwa z zakazem wyświęcania na kapłanów mężczyzn dwukrotnie żonaty: „Двоженца канонъ всакъ ѿ Слѣженіа Сщ҃енническаго ѿлѣчи” (1629, s. 114, druga numeracja)³. Nakaz ten na pewno pełnił funkcję normatywną w zakresie doboru kandydatów do stanu duchownego i był przejawem długo oczekiwanej działalności reformatorskiej władz cerkiewnych⁴.

W tym samym druku pod figurą Jana Chryzostoma znajduje się fragment jego 36. homilii, komentującej Ewangelię Mateusza. Jest to krótka nauka formacyjna, wzywająca kapłanów do odpowiedzialnej posługi, ponieważ jej jakość wywiera zasadniczy wpływ na duchowe „zdrowie” wiernych: „Сщ҃енници прѣложенни сѣть въ Людехъ, также стомахъ вѣ тѣлѣ Члѣкомъ. Яще стомахъ болишь, тѣло волѣнѣе(т)” (1629, s. 144, pierwsza numeracja)⁵. Pod wyobrażeniem *Ukrzyżowania* jest fragment tekstu z *Księgi reguły pasterskiej* Grzegorza Wielkiego, współgrający tematycznie z 36.

³ „Tym, którzy zawarli drugie małżeństwo, kanon bezwarunkowo zabrania spełniać czynności liturgiczne” – tłum. S. Kalinkowski (Bazyli Wielki, 2009a, 40).

⁴ Dwożeństwo było przedmiotem ożywionej dyskusji w pismach polemicznych oraz w korespondencji, prowadzonej przez bractwa z hierarchami Kościoła wschodniego.

⁵ Ilustracje te wraz z inskrypcjami powielano także w późniejszych służebnikach: kijowskim (1708, k. 72v i 127v) oraz lwowskich (1691, k. 71v; 1712, k. 130v).

homilią: „Никтоже въ Цркви более вредитъ, тако иже развращеннѣ живѣ, или Сѣтныи или Чинъ Сѣщенства имать. Съгрѣшающа во сего величати никтоже дръзаетъ, и въ образѣ грѣхъ зѣлъ простирае(т)са, егда за блгоговѣнїе чина грѣшнїи почитае(т)са” (1629, s. 104, druga numeracja)⁶.

O ważności tematu świadczy fakt, iż wymieniony wyżej ustęp z 36. homilii Złotoustego został w księdze powtórzony po liturgii Jana Złotoustego, a nad ilustracją *Ukrzyżowania* (1629, s. 104, druga numeracja), wśród wypisów z Biblii o posłudze kapłańskiej. Towarzyszy mu lakoniczne przypomnienie prezbiterom, że odpowiadają za ludzkie zbawienie (dosł. za dusze swoich wiernych) i ważny apel, by pracowali z ludem, przekonując do głoszonych mu nauk: „Н нѣкѣ Братїе, понеже вы есте Пресвѣтери въ Людѣ Бжїи, и ѿ васъ виситъ дша ихъ, къ словеси вашемѣ срца ихъ въздвизайте” (1629, s. 104, druga numeracja).

W służebnikach i innych księgach religijnych pojawiły się także utwory laudacyjne dedykowane Ojcom. Dla przykładu pod postacią św. Grzegorza w służebniku kijowskim z 1708 roku zamieszczono krótki wiersz pochwalny, przypominający, że ten papież napisał *Liturgię Uprzednio Poświęconych Darów* w czasach jedności Starego i Nowego Rzymu: „Григорїи Бесѣдовникъ, ветха Рима баше // Папа, вѣ еднѣствѣ Б҃гвы, егда пребываше, // Гѣ новымъ Прежесщеннѣ онъ тогда состройѣ, // За то себѣ вѣ Нѣнѣ, жизнь вѣчнѣ оусвоилъ” (1708, k. 185v). Podobne wiersze wydrukowano wcześniej w służebniku kijowskim (1692) pod wyobrażeniem Jana Chryzostoma: „Гѣ Златѣс(тѣ), изрѣднїи Цркви оукраситель // Гѣ всеа Вселеннїа Сѣсеннїи Учѣтель // Кѣ семѣ блгохѣдно вси роди притѣка(и)те, // Сего зченїи, тѣла и дши спасайте” (1692, k. 12v nlb.) oraz Bazylego Wielkiego: „Гѣ Сѣль Великїи се Столпъ е(сть) вгнѣннїи, // Гѣ ѿ тмы на свѣ(тѣ) нарѣ мнѣ е(сть) настѣленнїи. // Бѣ свѣ(тѣ) жизни ѿ тмы грѣха

⁶ Gdyby redaktorzy księgi byli konsekwentni, tekst mógłby, podobnie jak w przypadku wizerunków pozostałych autorów liturgii, towarzyszyć figurze autora *Służby Uprzednio Poświęconych Darów*, Grzegorza Wielkiego. Jednak ilustracja papieża w siedemnastowiecznych służebnikach była pozbawiona inskrypcji (np. w księgach z 1604, 1620, 1637, 1641 roku). Nie było ich również pod wizerunkami trzech Ojców w mohylańskiej edycji służebnika z 1639 r. (k. 224, 406, 720), ani pod czterema ilustracjami (Jan Złotousty dwukrotnie) w wydaniu Józefa Tryzny (1653, k. 3v nlb., 112v, 203v, 360v), choć w obu wykorzystano przywołany wyżej fragment z *Księgi reguły pasterskiej*, towarzyszący innym ilustracjom (np. *Chrystusa w Chwale*) – 1639, k. 390; 1653, 195v i 360.

за(й)ти кто закрѣе, // На сейже Столпъ огнѣный всако да взырае” (1692, к. 41v).

Niekiedy w księgach spotkać można niezwiązane z ilustracjami krótkie wypisy z dzieł parenetycznych, najczęściej o treści moralnej. Przykład daje unicki służebnik Cypriana Żochowskiego (Wilno 1692) i jego wersja supraska z dodrukowanymi uzupełnieniami z 1695 roku (Naumow, 2002a, 156). Po dedykacji, przedmowie, spisie treści i kalendarzu, a przed częścią mszalną zamieszczono tam trzy cytaty, opisujące posłannictwo kapłana jako celebransa (1692–1695, k. 15v). Dwa pierwsze o duchowym przygotowaniu do liturgii pochodziły z dzieł Jana Chryzostoma: *Dialogu o kapłaństwie*⁷ i 82. homilii na Ewangelię Mateusza⁸. Trzeci, z niewskazanego przez redaktora liturgiarionu, łacińskiego dzieła Bedy Wielebneho (VII–VIII wiek), dopełnił przekazywane treści napomnieniem do kapłanów unikających odprawiania liturgii mimo braku przeszkód⁹.

oprócz małych form i krótkich cytatów w obrębie księgi cerkiewnej występowały dłuższe nauki. Warto odnotować, że od XIV wieku wprowadzeniem do liturgii najpierw w rękopiśmiennych, a następnie drukowanych liturgiarionach ruskich był nowy diataxis Filoteusza Kokkinosa, który został szeroko rozpowszechniony, szczególnie po objęciu przez Filoteusza tronu patriarszego w Konstantynopolu (1353). Na język słowiański z greki przetłumaczył go patriarcha bułgarski Eutymiusz z Tyrnowa (Taft, 1978, XXXV–XXXVIII), a na ziemiach ruskich rozpropagował wraz z nowym typem służebnika jego uczeń, metropolita kijowski Cyprian (1375–1406) (Афанасьева, 2013, 166–186; Афанасьева, 2015, 67–85).

Dodatkowo nauką przeznaczoną dla sprawujących liturgię było pouczenie Bazylego Wielkiego zatytułowane: *Отца ниѣго Василіа*

⁷ „Потребно естъ тако иреѣви быти чистѣ, пакъ аще бы и на Нѣсехъ самѣхъ поставленъ бывъ, междѣ небесными ониими силами, да бы посредѣ столпѣ (Съ Златоветѣ, Книѣ о сѣиенствѣ)” (1692–1695, к. 15v).

⁸ „Како недостойтъ чистѣйшииъ быти паче всакоѣ вещи. Причащающеиъ сѣи жертеѣ. Како паче сѣичной лѣчи неяснѣйшиѣ рѣкаиъ Плотъ сѣю раздрабляющіиъ. Оусталиъ паче огнень дѣховныиъ исполненны, газыкъ, иже страшною зѣло Кровию, червленитъ сѣа. (Съ Зѣла вѣсѣда 82 на Ма(т)феѣ)” (1692–1695, к. 15v).

⁹ „Иерей не имѣа ни єдннаго препатїа, оставляа же Лѣургисанїе, лишаеть єлико ѿ себе можеть славы и хвалы Прѣбю Трѣсѣ. Ягѣловъ оутѣшенїа, грѣбныхъ ѿпѣшенїа грѣховъ, и мѣдїа, Правѣныхъ помощи, и влѣти, дїшлн въ пламени чистителнѣ ославленїа. Єсюже Црѣковъ дѣховнаго бл҃годѣанїа Хѣа: самаго же себе врачевства (Велебный Бѣда)” (1692–1695, к. 15v).

Великаго, архиепїи Кесарїа Кавнадокїйскїа поученїе къ іереомъ. Naukę zamieszczono już w pierwszych, drukowanych przez wileńską typografię Mamoniczów¹⁰, liturgiaronach z 1583 i ok. 1598 roku (Каратаев, 1883, nr 106, 156). Zdaniem badaczy, były one wzorowane na służebnikach weneckich z 1519 i 1554 roku i być może przeznaczone także dla odbiorców na Bałkanach¹¹ (Каратаев 1883, nr 15, 42).

W kolejnym stuleciu pouczenie stało się częścią także ruskich służebników. Weszło w skład wydanego przez Bałabanów służebnika stratyńskiego (1604, s. 5–8, pierwsza numeracja), następnie do ksiąg drukowanych przez najważniejsze prawosławne typografie metropolii kijowskiej: służebnika z kręgu Ławry Pieczerskiej (1620, k. 4–5v nlb.), druków bractwa św. Ducha w Wilnie i/lub Jewiu (1624¹², 1638, 1641¹³), lwowskiego liturgiaronu Michała Śłozki (1637, k. 1–2, drugie liczbowanie). W późniejszych wydaniach księgi pouczenia brak, ale pojawiło się poza metropolią kijowską – w służebniku moskiewskim z roku 1640 (Лотоцький, 1931, 40).

Było to tłumaczenie na cerkiewnosłowiański 93. kanonu św. Bazylego *O lasce Bożej*¹⁴, wykonane najprawdopodobniej w oparciu o wcześniejsze słowiańskie źródło. Forma kanonu przypominała najstarsze normy kościelne, przekazywane jako nauka moralna (Белякова, 2015, 133), które z czasem, zyskując soborowy autorytet, przybierały bardziej zwięzły kształt. Być może omawiany kanon nie przeszedł tego przeobrażenia.

Wskazania dyscyplinarne Ojców Kościoła kanoniści wschodni zebrali w jedną kolekcję prawdopodobnie w VI wieku. W następnym stuleciu na soborze *Quinisexta* (691–692) wymieniono je wszystkie w kanonie drugim (Znosko, 2000, 67–68) i nadano moc obowiązującego prawa. Manuskrypty różnią się pod względem treści i liczby poszczególnych reguł (Baron, Pietras, 2009, XIII). Na liczny i zróżnicowany tematycznie zbiór kanonów Bazylego Wielkiego składało się 96 pozycji, ostatnie cztery

---

¹⁰ Drukarze domu Mamoniczów, zwłaszcza Leon, wydawali księgi prawosławnym i unitom (Зернова, 1959; Jaroszewicz-Pieresławcew, 2003, 58–79).

¹¹ Dowodem zapożyczeń jest ornamentyka Mamoniczowskich paleotypów (Jaroszewicz-Pieresławcew, 2003, 67; Petrov, 2015, 107).

¹² Vuł to *Устав божественныя литургия*, k. 2–3 nlb. (Галенчанка, 1986, nr 102).

¹³ Oba z tytułem: *Устав божественныя литургия*, k. 2–4 nlb. (Галенчанка, 1986, nr 130, 138).

¹⁴ Tytuł: *Sermo ob sacerdotum instructionem* (Basili Magni, 1857, 1685–1668).

kanony (93–96), zdaniem badaczy, należały do norm rzadko przepisywanych w rękopisach – i nieobecnych w dawnych zbiorach praw. Być może jednak oddziaływały one na wspólnoty kościelne w starożytności (Baron, Pietras, 2009, XIII–XIV). Wydaje się, że mogło to dotyczyć kanonu 93., znanego jako pouczenie Bazylego, oraz kanonu 94. Zapewne wpisywano je do greckich nomokanonów¹⁵, skoro słowiańska wersja nauki Bazylego znajduje się w serbskiej księdze kormczej¹⁶. Prawdopodobnie wraz z tą księgą kanon 93. trafił na Ruś i wszedł do składu wielu ksiąg kanonistyczno-prawnych¹⁷, a także liturgicznych.

Tekst pouczenia zajmował różne miejsca w obrębie zbioru praw. Niekiedy znajdował się w części kanonistycznej kormczej, w sekcji ze spuścizną Ojców, wraz z innymi regułami Bazylego Wielkiego, a tuż po zestawieniu Kanonów Apostolskich, soborów powszechnych i lokalnych¹⁸. Umieszczano go też pod koniec zbioru, obok innych pouczających tekstów dla kapłanów o genezie bizantyńskiej lub ruskiej¹⁹. W drukach używano innej wersji tytułu niż w rękopisach²⁰. Manuskrypty najczęściej mają obszerny nagłówek, wspólny obu wymienionym kanonom (93 i 94): *Наказание ко презвитеру о Божественныхъ службѣхъ, о причащении, о нерадѣщихъ, и о запрѣщениихъ*²¹. Drugi tekst z trzech występujących pod tym wspólnym tytułem to fragment kanonu 94: *О przyjmowaniu*

¹⁵ Obecność tekstu w greckich źródłach została potwierdzona (Белякова, 2017, 219).

¹⁶ Przekład tej kormczej przygotowano na podstawie *Syntagmy XIV tytułów*, opatrzonej komentarzami bizantyńskiego historyka Jana Zonarasa (XII wiek) (Корогодина, 2015, 41).

¹⁷ Nauka Bazylego jest w *Sofijskiej i Wołyńskiej Kormczej* oraz m.in. w późniejszej *Łukaszewiczowskiej* redakcji tej księgi, nie ma jej natomiast w *Nowogrodzkiej Synodalnej* grupie kodeksów (Корогодина, 2015, 41).

¹⁸ Np. w serbskiej *Kormczej* z komentarzami z XVI wieku w rozdziale 24. (k. 263–264) (Каталог, 2006, nr 81).

¹⁹ W *Kormczej* (sygn. 71/1952) z dawnej biblioteki Tarnowskich z Dzikowa (ostatnie ćwierćwiecze XV wieku), znajdującej się do niedawna w Bibliotece Jagiellońskiej, pouczenie jest umieszczone wraz z tekstami na różne tematy w rozdziale 81 (s. 358–361), cf. opis zawartości zabytku (Щапов, 1976, nr 89).

²⁰ W *Sofijskiej Kormczej* było to *Слово о прозвитерѣхъ (Słowo o prezbiterach)* (Корогодина, 2015, 42).

²¹ Taki lub zbliżony wariant tytułu badacze odnotowali w wielu kormczach (Каталог, 2006, nr 76, 77, 78, 81; Корогодина, 2015, 42, 128). Por. także *Nomokanon Konstantynowski (XVI/XVII w.)* z Biblioteki Narodowej, w którym pouczenie Bazylego (s. 238–239) występuje bezpośrednio po innych tekstach tego Ojca w części pierwszej kodeksu, zbliżonej układem do *Sofijskiej Kormczej*. sygn. Akc. 10782 (Mf 46116).

komunii. W *Wołyńskiej Kormczej* (1286) nauka z kanonu 93. była zapisana jako *Наставление Василия Великого новопоставленному Священнику* (Корогодина, 2015, 128). Wskazywałoby to na fakt, że pouczenie mogło być wykorzystywane przy chirotonii i rozpowszechniane w środowisku duchownych jako biskupi dokument święceń.

Zdaniem Korogodiny, pouczenie znano z ksiąg kormczych oraz z *Pandektów* Nikona Czarnogórca (cf.: Корогодина, 2015, 41), dzieła popularnego we wschodniej tradycji słowiańskiej co najmniej od końca XII wieku, a następnie szerzej udostępnionego dzięki edycjom w XVI i XVII wieku (Баранкова, Белякова, 2015, 461), pełniącego funkcję zbliżoną do nomokanonów (Thomson, 1999, 322, przyp. 165). Jedenastowieczne pandekty, opierające się na wypisach z Ojców Kościoła i kanonów soborowych, występowały w obiegu rękopiśmiennym jako osobna księga²² lub w składzie jednej z redakcji *Złotego łańcucha* (*Золотая цепь*) (Пелешенко, 2012, 49). Zbadania wymaga obecność tego pouczenia w rękopiśmiennych służebnikach i trebnikach, które, jak już wspomniano, w średniowieczu występowały razem²³. W związku z tym, że pierwszy drukowany służebnik cerkiewnosłowiański wydano w drugim dziesięcioleciu XVI wieku (Wenecja 1519) i podobnie jak kolejne jego edycje zawierał pouczenie Bazylego, powstające równoległe rękopisy mogły czerpać z nich inspirację²⁴.

Pouczenia Bazylego z ksiąg rękopiśmiennych i drukowanych różnią się incipitami, są to kolejno: „Потщисѣ в презвитере, пре(д)стави ти себе дѣлателя непосты(д)на” (Katalog, 2006, 230, 252, 298) i „Вънѣмѣи себѣ в Іерею, и тѣ и хъже хоушеши оучити и блюди сѣдѣе юже прѣмѣль еси, да съвершиши ю ([Басілій Великий]” 1620: 4 nlb). Różnica powstała, ponieważ w manuskryptach opuszczono pierwsze zdanie tekstu, a do drugiego

²² Por. np. szesnastowieczne pandekty ze zbiorów Lwowskiej Biblioteki im. Wasyla Stefanyka (Кольбух, 2007a, nr 256). Fragmenty pandektów (12 pierwszych z 62 słów) wydrukowano w 1592 roku w Wilnie (Галенчанка, 1986, nr 26). Cały zabytek ukazał się dopiero 1795 roku w Poczajowie; opis: Запаско, Ісаєвич, 1984, nr 3798.

²³ Por. przypis 2.

²⁴ Takie zapożyczenia potwierdza analiza rękopisów ze Lwowskiej Biblioteki im. Stefanyka. Katalog rękopisów do XVI wieku nie odnotowuje służebnika z pouczeniem Bazylego (Кольбух, 2007), znajduje się ono natomiast w służebniku z połowy XVII wieku (k. 2v–3), sygn. АСІП, nr 62; co mogło być inspirowane wersją drukowaną tej księgi. Dziękuję za informację dr. Tarasowi Szymańce, autorowi przygotowywanego do druku katalogu rękopiśmiennych ruskich trebników XVI–XVIII wieku z metropolii kijowskiej.

dodano słowo kapłan, by wskazać adresata. Początek nauki brzmi zatem: „Staraj się [kapłanie/prezbiterze] pokazać Panu jako nienaganny robotnik” (Bazyli Wielki, 2009b, 70).

Przepisy Bazylego z 93. kanonu dotyczą odpowiedzialnego sprawowania Eucharystii oraz dobrego przygotowania celebransa do służby przy ołtarzu. Zawierają też poradnik odnoszący się do problemów dyscyplinarnych (zachowanie, czynności podczas oprawiania mszy) i organizacyjnych (należyty przebieg nabożeństwa), głównie odpowiedniego postępowania w nagłych i nieprzewidzianych wypadkach w trakcie liturgii (1620, k. 4–5 nlb).

Popularność kanonu 93. wśród wydawców służebników z pewnością była wypadkową wielu czynników. Wynikała po pierwsze z faktu, że ten prawno-kanoniczny tekst wsparty był autorytetem Bazylego Wielkiego. Po drugie, niebagatelną rolę musiała odegrać też prosta forma wykładu, odpowiadająca szerokiemu gronu odbiorców, oraz znaczenie podjętej w nim tematyki.

W drukowanych służebnikach pouczenie występowało zawsze przed częścią mszalną, a w tych, które zawierały przedmowę, bezpośrednio po niej. Jeśli innych tekstów eskortujących księgę nie było (jak w drukach bractwa św. Ducha z 1624, 1638 i 1641 r.), pouczenie nabierało szczególnej wagi, gdyż jako jedyne wprowadzało odbiorcę w liturgiczną część księgi. Od drugiej połowy XVII wieku, w miarę upowszechniania prawosławnej oświaty, służebniki zaczęły wychodzić bez pouczenia Bazylego.

Jak wspomniałam, zbliżoną funkcję pełniły zalecenia i nauki innych paratekstów liturgiarionu. Tę samą problematykę poruszał np. świecki tytopograf Michał Ślózka w przedmowie do „arcypasterzy i pasterzy, i innych cerkiewnych ojców i braci” w służebniku z 1637 roku. Porady dotyczyły obrzędów liturgicznych (np. *zeonu*)²⁵ i kwestii dyscyplinarnych (zarządzanie majątkiem cerkiewnym, liturgiczne użytkowanie paramentów).

Przedmowy były najczęściej pojawiającym się paratekstem służebników omawianego okresu, spośród wielu ich funkcji parenetyczna stała się jedną z najważniejszych. Pouczenia kierowane do duchownego

---

²⁵ Obrzęd *zeonu* (scs. teplota) polegał na wlaniu do kielicha z przeistoczonym winem niewielkiej ilości gorącej wody, co miało być znakiem życiodajnej mocy sakramentu Eucharystii lub symbolem wody, która wraz z krwią wypłynęła z boku Jezusa (Paprocki, 2010, 278–279).

użytkownika nosiły różnorodny charakter, np. biskup Gedeon Bałaban informował o zmianach w zawartości księgi (1604, k. 1–4), Piotr Mohyla o wprowadzanych przez siebie reformach liturgicznych (1639, k. 3–16 nlb.). Wiele przedmów wypełniały treści poszerzające wiedzę o nabożeństwach. Śłozka (i wielu innych) zalecał liturgiarion jako „niezwykle cenną i jaśniejącą perłę zbawienia rodu ludzkiego” (k. 4v nlb.)²⁶, opisując przy tym m.in. dzieje liturgii: ustanowienie Eucharystii przez Jezusa i udział Ojców (Jana Złotoustego i Bazylego Wielkiego) w tworzeniu jej porządku (1637, k. 2v–3v).

Szerzej na temat Eucharystii wypowiedzieli się autorzy unicy. Pierwszy był Leon Mamonicz, drukarz świecki, który w liście dedykacyjnym do Leona Sapiehy opisał zasługi Cyryla i Metodego, problemy Braci z klerem łacińskim i przychylność papieża Hadriana II dla idei nowego języka liturgicznego (1617, k. 2 nlb.) Problem języka liturgii Słowian budził w potrydenckiej Polsce kontrowersje, czego szczególne świadectwo przynosi literatura polemiczna (Stradomski, 2003, 113–125). Przedmowa wpisała się więc w rosnące w XVI wieku zainteresowanie problematyką cyrylo-metodejską oraz w podjętą kilka lat później w duchowo-intelektualnym środowisku Ławry Kijowsko-Pieczerskiej dyskusję na temat godności (*dignitas*) języka słowiańskiego jako liturgicznego (Naumow, 2011, 30). Później temat rozwinął metropolita Cyprian Żochowski w przedmowie do służebnika z lat 1692–1695 (Wilno–Supraśl, k. 7 nlb.). Obaj przedmówcy wspominali Nauczycieli Słowian, realizując różne doraźne cele (Naumow, 1997, 81–90; 2002b, 146–154), ale nie można wykluczyć, że oprócz propagandowej czy agitacyjnej roli teksty te poszerzały wiedzę prostego duchowieństwa na temat pochodzenia liturgii.

Na tle ówczesnych przedmów do służebników wyróżnia się tekst Tarasa Zemki²⁷, kijowskiego nauczyciela, kaznodziei, poety, drukarza, określony przez Fedora Titowa jako „traktat liturgiczny” (Титов, 1916, 180–181). W trzech kolejnych częściach przedmowy z 1629 roku Zemka wyjaśnił istotę liturgii, podał potrzebną terminologię, podkreślił godność nabożeństwa i konieczność pobożnego odprawiania go z odpowiednim

²⁶ Podobne pochwały księgi stały się normą w ówczesnych przedmowach i dedykacjach, cf. np. wydania kijowsko-pieczerskie z lat 20. XVII wieku (Naumow, 2002a, 93–107).

²⁷ Skierowany przede wszystkim do „niedoświadczonych kapłanów”.

wcześniejszym przygotowaniem. Ostatnia część przedmowy poświęcona jest historii liturgii²⁸. W niektórych przedmowach, zwłaszcza autorstwa duchownych, dominowało pouczenie formacyjne, naukę tego typu zamieścił np. Iwowski biskup Arseniusz Żeliborski w *Słuźebniku* z 1646 roku (k. 2–6v nlb.).

W miarę upływu czasu pojawiały się coraz obszerniejsze, zaktualizowane i szczegółowe omówienia prawidłowego przebiegu nabożeństwa oraz należytej posługi liturgicznej kapłana. Osobnej uwagi wymaga przede wszystkim 52-stronicowa, dodana do wileńskiego słuźebnika z 1617 roku *Nauka dla kapłanów* (Наука іереемъ до порядного ѿправованя Слѣжбы Бжѣе велце потребнаѧ), przypisywana Jozafatowi Kuncewiczowi oraz Leonowi Kreuzie-Rzewuskiemu. Tekst dotyczy przygotowania celebransa do liturgii, stosownego zachowania podczas obrzędu i po jego zakończeniu. Oprócz napomnienia o charakterze moralnym i dyscyplinarno-organizacyjnym pouczenie zawiera część kazuistyczną: szczegółowe procedury, jakie należy wdrożyć, gdy kapłan popełni błąd oraz w innych nagłych wypadkach przed, po i w trakcie trwania mszy (1617, k. 4–29 nlb.). Zdaniem Petra Galadzy, bodźcem do napisania nauki były podobne utwory łacińskie. Dostrzegalny jest tu pewien wpływ katolickiej teologii moralnej i rubryk katolickiego mszału, mimo to nie poruszono zagadnień, które byłyby nowe dla obrzędu bizantyńsko-słowiańskiego (Галадза, 1997, 9; Гуцуляк, 2004, 149). Wartość pracy polega głównie na zebraniu w jednym miejscu treści rozproszonych dotąd po różnych dziełach i księgach²⁹.

Nauki dla kapłanów nie przedrukowywano w innych słuźebnikach, ale jej wpływ najpierw na mohylańskie księgi liturgiczne, a następnie na liczne druki wzorujące się na nich, nie ulega wątpliwości. Piotr Mohyla znaczną część komentarzy z pouczenia przeniósł do zasadniczej części liturgiarionu, dlatego jego słuźebniki (1629, 1639) miały dużo bardziej rozbudowane rubryki liturgiczne niż te ze Stratynia (1604) czy Wilna (1617).

²⁸ „Первѣе: оубв Слѣжка вжѣтъвнаѧ, іаже естъ Литѣргія, колини нарицаетсѧ имени. Второе: колико е(сть) еѧ прѣзвѣщение и достоинство, и съ коликою чѣтїю и прѣдготовленїемъ къ ней пристѣпателно е(сть). Прочее: ѿ кого избвѣрѣтна е(сть) и преданна въ кратцѣ избвѣити” (1629, k. 5–14v nlb.).

²⁹ Np. w listach hierarchów i pracach o charakterze katechetycznym w formie pytań i odpowiedzi, których część trafiła do księgi kormczej lub euchologionu. Na temat ruskich tekstów w kormczej v. Шапов, 1976, 170–205.

Metropolita umieścił zbliżony do niej, ale znacznie rozszerzony tekst w pierwszej części *Trebnika* (1646). Eucharystyczne artykuły Piotra Mohyły znajdują się w sekcji zatytułowanej *O Świątym i Przecudownym Sakramencie Ciała i Krwi Pana Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa* (У Прѣтой и Предивной Тайнѣ Тѣла и Крове Гѣда Бѣга и Оуба нашего Иис Хѣ) (1646, k. 217–270). Nauka z takim samym jak w trebniku tytułem, lecz znacznie krótsza (11 stron), znajduje się w siedemnasto- i osiemnastowiecznych euchologionach lwowskich (np. 1668; 1682, k. 49–54) oraz kijowskich (np. 1677, k. 98–104; 1750, k. 76v–80). Do tych liturgicznych (głównie mohylańskich) komentarzy wyraźnie nawiązywały także pouczenia Dymitra Tuptały³⁰.

Obszerna wersja omawianej „nauki” w nieco zmienionej formie przetrwała nie tylko dzięki trebnikom, ale także pod nazwą Извѣстїе Оучителное, како долженствуетъ иерей и дїаконъ служенїе въ Цркви Оубїи совершати, и пригготовлатиса ко сщ҃еннодѣйствию, наипаче къ бж҃ественнѣй лїтургии: и каковин бываютьъ вѣдственнїи и недоумѣннїи слѣчаи, и какъ въ томъ въ скорости исправлатиса, предложиса въ кратцѣк в обрѣбе иныхъ нїзъ служебники осемнастовецныхъ kijowskich ksiąg liturgicznych (Правило къ Бж҃ественномъ причащенїю 1746, k. 186–206v; 1760 i 1764, 185–204v). Moskiewska nieco zmieniona wersja zabytku była drukowana w tamtejszych służebnikach całe XVIII stulecie, znana jest też jedna serbska, już dwudziestowieczna, jego edycja³¹.

Pojawienie się w zestawie pierwszych drukowanych służebników w XVI–XVII wieku materiałów opcjonalnych nie było dziełem przypadku. Jak zauważyła jedna z badaczek paratekstów, miały one za zadanie „uczynić z danego korpusu tekst łatwo dostępny w projektowanym dla niego środowisku odbiorczym” (Loewe, 2007, 23). Umieszczenie takich dodatków w księdze, którą powinien był posiadać każdy kapłan, wzmacniało jej pragmatyczną funkcję. Służył temu szeroki obieg ksiąg drukowanych, lecz także rękopiśmienne kopie druków.

³⁰ Zostały one wydane dopiero w 1824 roku w Kijowie. *Сочинения Святого Димитрия*, 1824, 130–141. Dymitr często w pouczeniach odsyłał odbiorców do euchologionu kijowskiego z 1646 roku.

³¹ Nauka występuje m.in. w służebnikach wydanych w Moskwie w latach: 1699, 1705, 1717, 1734, 1739 i 1747 (Соловій, 1999, 74). O historii zabytku, zmianach treściowych na gruncie moskiewskim oraz pochodzeniu zawartych w nim przepisów: Петровский 1911.

Elementy paratekstowe były bardzo zróżnicowane: począwszy od krótkich uwag i porad w formie inskrypcji czy wiersza pod ryciną, poprzez przedmowy, listy dedykacyjne, aż po obszernie nauki na wybrane tematy. Były to teksty tłumaczone lub oryginalne, ale często pisane w oparciu o ruskie źródła rękopiśmienne. Podobnie grafiki – z jednej strony kontynuowały tradycje rękopiśmiennych miniatur, z drugiej odzwierciedlały nowe tendencje w sztuce, a połączone z tekstem pełniły dodatkowe funkcje parenetyczne i informacyjne. Zatem parateksty pierwszych drukowanych ruskich służebników jedynie umownie można nazwać nieobowiązkowymi. W XVI–XVII stuleciu, w epoce wielu wyzwań, które Zachód rzucił Kościołowi wschodniemu, były one istotnym elementem działań reformatorskich, podjętych wpięrcz przez prawosławnych, a następnie również unickich reformatorów na rzecz kształcenia oraz moralnego, intelektualnego i praktycznego formowania duchowieństwa, dlatego gatunki paratekstowe, będące cenną bazą źródłową, powinny być w znacznie szerszym zakresie uwzględniane w badaniach nad kulturą cerkiewną dawnej Rzeczypospolitej.

Literatura

- Baron, A., Pietras, H. (2009). *Wprowadzenie*. W: *Canones Patrum Graecorum. Kanony Ojców Greckich (tekst grecki i polski), Atanazego i Hipolita (tekst arabski i polski)*. T. 3: *Synody i kolekcje praw*. Przeł. S. Kalinkowski, J. Szymańczyk, M. Mucha. Kraków: Wydawnictwo WAM, s. XIII–XIX.
- Jaroszewicz-Pierśławcew, Z. (2003). *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Loewe, I. (2007). *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Naumow, A. (1997). *Przedmowy metropolity Cypriana Żochowskiego w wileńskim służebniku z 1692 roku*. „Acta Polono-Ruthenica”, nr II, s. 81–90.
- Naumow, A. (2002a). *Księgi w Ławrze Kijowskiej*. W: A. Naumow. *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*. Kraków: Collegium Columbinum, s. 93–107.
- Naumow, A. (2002b). *Pierwsze unickie służebniki*. W: A. Naumow. *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*. Kraków: Collegium Columbinum, s. 141–157.
- Naumow, A. (2011). *Utwory południowosłowiańskie w cerkiewnosłowiańskim piśmiennictwie w Rzeczypospolitej*. „Latopisy Akademii Supraskiej”, t. 2: *Kościół prawosławny na Bałkanach i w Polsce-wzajemne relacje oraz wspólna tradycja*, s. 27–34.

- Naumow, A., Kaszlej, A. (2004). *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*. Oprac. we współpracy. E. Naumow, J. Stradomskiego. Kraków: Scriptum.
- Nowak, A.Z. (2015). *Materiały niekonieczne w księgach liturgicznych: objaśnienia dla kapłanów na przykładzie „antimensionu”*. W: *O miejsce książki w historii sztuki*. Red. A. Groniek. Kraków: Collegium Columbinum, s. 147–174.
- Nowak, A.Z. (2016). „Co za rozum zamyka w sobie ta księga”. *Rama wydawnicza druków cerkiewnych jako źródło wiedzy o księdze*. „Latopisy Akademii Supraskiej”, t. 7: *Dawna cyrylicka księga drukowana: twórcy i czytelnicy*, s. 177–193.
- Paprocki, H. (2010). *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Petrov, I. (2015). *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV–początek XVII wieku)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Stradomski, J. (2003). *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków: Scriptum.
- Taft, R. (1978). *Introduction. 4: Diataxeis*. W: R. Taft. *Great entrance: A History of the Transfer of Gifts and Other Pre-Anaphoral Rites of Liturgy of St. John Chrysostom*. Rome: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum.
- Thomson, F.J. (1999). „Made in Russia”. *A Survey of the Translations Allegedly Made in Kievan Russia*. W: *Milenium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Russland 988–1988: Vorträge des Symposiums anlässlich der tausendjahrfeier der Christianisierung Russlands* (Münster 5.–9. Juni 1988). Ed. G. Birkföllner. Cologne: Ashgate Variorum.
- Афанасьева, Т.И. (2013). *К вопросу о редакциях славянского перевода Диатаксиса Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об авторстве его древнерусской версии*. W: *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*. Red. А.М. Молдован, Е.А. Мишина. Москва: Древлехранилище, s. 67–85.
- Афанасьева, Т.И. (2015). *Литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по служебникам XI–XV вв.)*. Москва: Издательство Русский Фонд Содействия образованию и науке.
- Баранкова, Г.С., Белякова, Е.В. (2015). *Влияние византийских канонических и учительных текстов на славяно-русскую литературную традицию*. W: *Традиции и инновации в истории и культуре: программа фундаментальных исследований Президиума Российской академии наук*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, s. 456–466.
- Белякова, Е.В. (2015). *Поучения киевских митрополитов как источник по истории образования духовенства*. „Europa Orientalis”, nr 6. www.apcz.pl/czasopisma/index.php/EO/article/view/EO.2015.007/9317. 22.02.2017.
- Белякова, Е.В. (2017). *Состав и происхождение статей Печатной Кормчей*. W: Е.В. Белякова, Л.И. Мошкова, Т.А. Опарина. *Кормчая книга: от рукописной*

- традиции к первому печатному изданию. Москва–Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, s. 206–249.
- Галенчанка, Г.Я. (1986). *Книга Белоруссии. 1517-1917. Сводный каталог*. Минск: Изд-во Белорусская советская энциклопедия.
- Гуцуляк, Л.Д. (2004). *Божественна літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839 рр.)*. Львів: Свічадо.
- Галадза, П. (1997). *Літургічне питання і розвиток богослужень напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття*. W: *Берестейська унія та внутрішнє життя церкви в XVII столітті*. Матеріали Четвертих Берестейських читань, Львів, Луцьк. Київ, 2–6 жовтня 1995 р. Ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. Львів: Інститут історії Церкви ЛБА (s. 1–29).
- Запаско, Я., Ісасвич, Я. (1984). *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*. Т. 2. Львів: Вид-во при Львівському ун-ті.
- Зернова, А.С. (1959). *Типографія Мамоничей в Вильне (XVI–XVII века)*. W: *Книга: Исследования и материалы*. Сб. 1. Москва: Всесоюзная книжная палата. www.raruss.ru/slavonic/slav5/1601-zernova-mamonichi.html. 8.06.2017.
- Каратаев, И. (1883). *Описание славяно-русских книг, печатанных кирилловскими буквами*. Т. 1: *С 1491 по 1652 г.* Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук.
- Каталог славяно-русских рукописных книг XVI века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов*. Cz. 1: *Апостол – Кормчая*. (2006). Сост. О.В. Беляков, Л.В. Мошкова и др. Москва: Древлехранилище.
- Кольбух, М.М. (2007а). *Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Каталог*. Т. 1: XI–XVI ст. Львів: Оріяна-нова.
- Кольбух, М.М. (2007б). *Кириличні рукописні службовники XVI ст. у збірках Львова*. W: *Рукописна та книжкова спадщина України*. Т. 12. Київ: Національна академія наук України, s. 241–264.
- Корогодина, М.В. (2015). *Кормчая книга в Галичці (XVI – начало XVII века)*. Санкт Петербург: БАН.
- Лотоцький, О. (1931). *Українські джерела церковного права*. Варшава: Видавництво Українського Наукового Інституту.
- Пелешенко, Ю. (2012). *Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.)*. Київ: Фоліант.
- Петровский, А. (1911). „Учительное известіе” при славянскомъ служебнике „Христианское чтение”, t. 235, cz. 2; t. 236, cz. 1–2, s. 552–572, 917–936, 1206–1221.
- Соловій, М.М. (1999). *Божественна літургія, історія – розвиток – пояснення*. Львів: Свічадо.
- Титов, Т. (1916). *Типографія Києво-Печерской Лавры. Историческій очерк (1606–1616–1916)*. Т. 1: (1606–1616–1721 г.г.). Київ: Типографія Києво-Печерской Успенской Лавры.
- Щапов, Я.Н. (1976). *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги*

в собраниях Польской Народной Республики. Ч. 1: Рукописи собраний Варшавы и Кракова (№№ 1–93). Москва (bez nazwy wydawnictwa).

Źródła

Druki:

- Basili Magni (1857). *Sermo ob sacerdotum instructionem*. W: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. T. 31. Red. Jacques-Paul Migne. Parisiis. https://books.google.pl/books?id=ZhfZAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Bazyli Wielki (2009a). *O digamistach w: Canones Patrum Graecorum. Kanony Ojców Greckich (tekst grecki i polski), Atanazego i Hipolita (tekst arabski i polski)*. T. 3: *Synody i kolekcje praw*. Tłum. S. Kalinkowski. Oprac. A. Baron, H. Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Bazyli Wielki (2009b). *O lasce Bożej*. W: *Canones Patrum Graecorum. Kanony Ojców Greckich (tekst grecki i polski), Atanazego i Hipolita (tekst arabski i polski)*. T. 3: *Synody i kolekcje praw*. Tłum. S. Kalinkowski. Oprac. A. Baron, H. Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis* (1895). Wyd. W. Milkowicz. T. 1. Leopolis.
- Znosko, A. (2000). *Kanony Kościoła Prawosławnego*. Hajnówka: Wydawnictwo Bratczyk.

Сочинения святого Димитрия митрополита Ростовскаго. (1824). Т. 1. Киев.

Stare druki:

- Антологіонъ* (1638). Львовъ.
- Божествъныя лѣтургїа* (1604). Стрятинъ.
- Божествъныя лѣтургїа* (1620). Киевъ.
- Евхологионъ албо молитвословъ или требникъ* (1646). Киевъ.
- Евхологионъ албо молитвословъ или требникъ* (1668). Львовъ.
- Евхологионъ албо молитвословъ или требникъ* (1682). Львовъ.
- Евхологионъ или требникъ* (1750). Киевъ. <http://old.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi/1233>. 17.01.2017.
- Иже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго, ... книга о священствѣ... къ неиже въ кратцѣ събранно житіе святого и прочая ноужнаа въ общую ползу прочитателем паче же благоговѣннымъ іереемъ въ исправленіе приложена соут* (1614). Львовъ.
- Книга служебникъ* (1617). Вилно.
- Лейтоургаріон си естъ служебникъ* (1639). Киевъ.

- Лейтоургіаріон си естъ служебникъ* (1637). Львовъ.
Лейтоургіаріон си естъ служебникъ (1646). Львовъ.
Лейтоургіаріон сі естъ служебникъ (1708). Киевъ.
Лейтоургіаріон сі естъ служебникъ (1653). Киевъ.
Лейтоургіаріон си естъ служебникъ (1691). Львовъ.
Лейтоургіаріон си естъ служебникъ (1712). Львовъ.
Лейтоургікон си естъ служебникъ (1692–1695). Вилно–Супрасль.
Лейтоургіаріон си естъ служебникъ (1629). Киевъ.
Правило къ божественному причащенію (1746). Киевъ, <http://old.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi/1491>. 29.03.2017.
Правило къ божественному причащенію (1760). Киевъ, <http://old.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi/1492>. 29.03.2017.
Правило къ божественному причащенію (1764). Киевъ, <http://old.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi/1493>. 29.03.2017.
Служебникъ (1583). Вилно (bez zachowanej strony tytułowej).
Служебникъ (1598). Вилно (bez zachowanej strony tytułowej).
Служебникъ божественныхъ литургій (1692). Киевъ.
Требникъ сирѣчь молитовникъ имѣай в себѣ церковная послѣдованіа іереемъ подобающія (1652). Киевъ.
Уставъ божественныхъ литургій (1641). Вєвє (Вилно).
Шумланский Іоосифъ. *Метрика albo реєстръ, для порядку Церкви...* (1687). Львовъ.

Rękopisy:

Kormcza z Biblioteki Jagiellońskiej, z dawnej kolekcji biblioteki hr. Tarnowskich z Dzikowa (ostatnie ćwierćwiecze XV w.), (sygn. BJ 71/1952). Księga, która do niedawna znajdowała się w zbiorach BJ, została oddana poprzednim właścicielom – Tarnowskim.